

A negyedik hatalom kérdésköre

ABM 124

Tartalomjegyzék

I. Fejezet: A negyedik hatalom elmélete

- Edmund Burke öröksége: a negyedik hatalmi rend elmélete
- Mitől hatalmi ág a média?
- Hasonlóságok és különbségek a három hatalmi ággal
- A negyedik hatalmi ág tágabb értelmezése
- Az állam szekularizációs kísérletei a negyedik hatalmi ág terén

II. Fejezet: Az egyház, mint negyedik hatalom

- Az egyház és a társadalom viszonya
- Az egyház evilági helyzete és szerepe
- Az egyházi feladatkörök átvértékelődése a modern korban
- Hasonlóságok az egyház és a sajtó működésében
- Egyházi álláspontok és reakciók a médiáról, mint örökösről

III. Fejezet: A média, mint a negyedik hatalom modern teste

- A média fejlődéstörténetének társadalmilag jelentős szakaszai
- A sajtónak a társadalomban betöltött szerepe régen és ma
- A média működésmódja
- A sajtó társadalmi felelőssége
- A sajtó kortárs szabályozásának gyakorlati nehézségei

IV. Fejezet: Összegző gondolatok

I. Fejezet: A negyedik hatalom elmélete

„Három rend van jelen a parlamentben, de ott fönt, a Tudósítók Galériájában foglal helyet a Negyedik Rend, mely mindnyájuknál fontosabb.” – Edmund Burke¹

Edmund Burke öröksége: a negyedik hatalmi rend elmélete

A negyedik hatalmi rend elmélete, mely a média fokozott társadalmi térnyerése nyomán alakult ki a XVIII. században, a mai napig megosztó gondolatnak minősül. Számos érv felsorakoztatható pro és contra egyaránt, melyek az újságírók, s így közvetve a média társadalomban, politikai életben betöltött szerepét és jelentőségét taglalják, illetve tagadják. A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a negyedik hatalommal foglalkozó média- és kommunikációtudományi, valamint releváns társadalomfilozófiai elméletek ismételt vizsgálata nyomán rámutasson annak jelentőségére, valamint tágabb értelmezhetőségére.

Fontos már az elején leszögezni, hogy a „negyedik hatalmi rend”, a „negyedik hatalom” és a „negyedik hatalmi ág” nem azonos jelentésű kifejezések, valamint a „negyedik” jelző egyedül a negyedik hatalmi rend esetén bír számszerű jelentéssel, a másik két kifejezésnél inkább szimbolikusan értendő, kifejezve azoknak a burke-i alapgondolattal való szoros kapcsolatát.² Burke a „fourth estate” meghatározást, mint negyedik társadalmi rendet – mely értelmezése szerint az újságírókat fogja egybe – használta, elkülönítve azt a nemesség, papság, valamint a polgárság rendjeitől. A negyedik hatalom ennél elvontabb kifejezés, mely a dolgozat értelmezésében azt a láthatatlan, megfoghatatlan erőt, hatalmi potenciált jelenti, melyből többek között a média is táplálkozik, s mely a későbbiekben részletes bemutatásra kerül. Ez esetben a negyedik minősítés nem a negyedik rendre utal, hanem a törvényhozás, végrehajtás és bíraskodás melletti legjelentősebb, az államrendszerre erőteljes hatást gyakoroló kiegészítő hatalomra. Ennek nyomán el kell határolni a negyedik hatalmi ág kifejezést is: példaként említve, ahogy a törvényhozói hatalom szorosan tapad egyes államigazgatási szervekhez, valamint pozíciókhoz, úgy ez a negyedik hatalom esetében nem egyértelmű. Hatalmi mivolta nem vitatott, ennek ellenére apparátusa nem nevezhető egyértelműen hatalmi ágnek. A dolgozat első fejezete ezeket a különbségeket kívánja részleteiben bemutatni, valamint értelmezni.

¹ BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Magyar Virtuális Enciklopédia*. In http://www.enc.hu/1enciklopedia/mindennapi/negyedik_hatalom.htm.

² Ennek hangsúlyozása azért kiemelten fontos, mert egyes értelmezések mást tekintenek a három klasszikus államhatalom mellett megtalálható negyediknek, s ugyanígy van ez a hatalmi ágak esetében is.

A fejezet elején szereplő idézet Edmund Burke-től (1729-1797), egy ír származású, a XVIII. századi Angliában tevékenykedő whig párti politikus-filozófustól származik. Burke meghatározásában a kifejezés (fourth estate) elnyerte a manapság széles körben ismert jelentését, noha a negyedik hatalmi rend már korábban is használt meghatározás volt, melyet eleinte a jogászokra, valamint a proletárookra értettek, mint jelentős társadalmi rétegekre. Fontos leszögezni, hogy Burke még csupán az újságírókról beszélt, és nem a médiáról, tehát társadalmi és nem hatalmi rendről.

Az államelméletben ma már klasszikusnak számító mű, *Montesquieu: A törvények szelleméről* című alkotása 1748-ban jelent meg, csupán 39 évvel Burke parlamenti felszólalása előtt. Az államberendezkedés és működés vizsgálatának kezdete azonban ennél jóval korábbi időre datálható. *Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most* című akadémiai székfoglalójában egészen Arisztotelésztől kezdi vizsgálódásait, de megemlíti Szent Ágostont, valamint az ő gondolatait betetőző Aquinói Tamás munkásságát is. Közvetlen előzményként bemutatja Hobbes és Locke munkásságát, míg eljut Montesquieu vizsgálatáig. Ezek az elméletek, noha támaszkodtak egymásra, mindig az adott kor adott társadalmának hatalmi rendszerét és államberendezkedését vizsgálták. Bibó ennek nyomán két fő problémát fogalmaz meg Montesquieu elméletével kapcsolatban: egyrészt a modellben manapság nehezen helyezhetőek el azok az állami funkciók, melyek a későbbiekben alakultak ki, mint például a reprezentatív államfő, hivatalnoki kar, etc... Problémát jelentett másrészt, hogy sem Locke azon gondolatát, miszerint törvényhozás és végrehajtás egyben az általános és különös szembenállását – mely elsősorban a közigazgatáson belüli hatásköri problémákat vet fel –, sem Rousseau népszuverenitással kapcsolatos – melyből fakadóan a hatalmi ágak szétválasztása értelmetlen, amennyiben a szuverén a nép helyére (mely a hatalmat osztatlanul birtokolja) helyettesítődik be - gondolataival nem volt teljesen összeegyeztethető. Harmadrészt, Montesquieu figyelmen kívül hagyta az állam gazdasági és bürokratikus aspektusait, valamint viszonyát a szellemi élet és kultúra területeivel, mint amilyenek a tudomány, a tömegművelés, vagy a politikai propaganda működése a médián keresztül. Bibó így fogalmaz: „A propaganda jelentőségének és eszközeinek megnövekedése, a mozi, a sajtó, a rádió véleményformáló hatása egyszerre döntő tényezője a tömegműveltség emelkedésének és ugyanakkor a hatalomkoncentráció minden eddigi mértéket meghaladó növekedésének.” Idézete tükrözi, milyen jelentős szerepet tulajdonított az államhoz közvetlenül nem tapadó véleményformáló erőknél, elsősorban a médiának, ugyanakkor azt is kiemeli, azok milyen mértékben képesek befolyásolni az államigazgatási trendek működését.

Burke is azért hangsúlyozta – közvetve – a média (akkoriban elsősorban a nyomtatott sajtó) jelentőségét, mivel jelentős politikai hatalmat látott benne: a demokrácia ellenőrizhetőségének leghatékonyabb lehetőségét, valamint az állami propagandagépezet leghatékonyabb eszközét. Burke nyomán merült fel a kérdés, hogy szükséges-e külön hatalmi ágként tekinteni a médiára, és, ha igen, lehet-e egyáltalán? Ez a feltevés, amennyiben kizárólagosan a klasszikus hatalmi ágak elméletéből indulunk ki, valóban megkérdőjelezhető, hiszen többek között a sajtó nem rendelkezik megfelelő demokratikus legitimitással, valamint megfelelő állami jogosítványokkal sem. Másfelől eltagadhatatlan a média politikai és társadalmi jelentősége, s hatványozottan igaz ez a modern korban. A bibói kritika nyomán ma már a Montesquieu féle három klasszikus hatalmi ág mellett egyéb állami intézményeket is külön hatalmi ágként határoz meg a tudomány, mint például az Alkotmánybíróság, az Alapvető jogok biztosa, etc... Ennek tükrében vizsgálándó a modern média helyzete, s az, mennyiben tekinthető – ha egyáltalán annak tekinthető – hatalmi ágnak?

Mitől hatalmi ág a média?

A média kiemelt szerepe ellenére joggal merülhet fel a kérdés, hogy hatalmi ágnak tekinthető-e? Manapság gyakran utalnak rá inkább, mint a nyilvánosság őrkutyájára (public watchdog)³, hangsúlyozva elsősorban ellenőrző szerepét. A média legnagyobb (politikai értelemben vett) potenciálja ugyanis az állami mechanizmusok ellenőrzésében rejlik: noha híján van a kényszerintézkedések alkalmazásának, a nyilvánosság informálásával jelentős nyomást tud gyakorolni a hatalomra.

Jürgen Habermas német szociológus professzor *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkájában különös hangsúlyt fektet a társadalmi nyilvánosság kérdésének vizsgálatára. Habermas rávilágít, hogy a XVI. századtól kezdődően a gazdaság elér egy olyan fejlettségi fokot, melynek köszönhetően az állammal szemben megjelenik az úgynevezett polgári magánszféra – s így a közvagyonnal szemben az attól teljesen független magánvagyon –, valamint tömegtermelés kezdetleges technológiai feltételei is megvalósulnak. Ezeknek köszönhetően a sajtó két fontos változáson megy keresztül: egyrészt a hír egyfajta árucikké lesz, másrészt a hatalom legfőbb kommunikációs fórumává válik. A polgári nyilvánosság – mely alatt a szűk értelmiségi réteg tevékenysége értelmezhető, mint

³ BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Magyar Virtuális Enciklopédia*. In http://www.enc.hu/1enciklopedia/mindennapi/negyedik_hatalom.htm.

potenciális fogyasztója a sajtónak – révén kialakul egyfajta polgári öntudat is. A közösségi vélemények visszacsatolódása (feedback) eleinte elsősorban a szakmai lapokban jelentkezett, de hamar beszívárgott a napilapok szintjéig. Hasonlóképp a közhatalom is növelni kívánta részesedését a sajtó intézményén belül, mint a közérdek és közakarat letéteményese, így igyekezett a médiatartalmakat saját szájíze szerint szabályozni: míg kezdetben csupán tartalmi irányelveket fogalmazott meg és tiltotta a magánkritikát, úgy nem sok idő kellett hozzá, hogy bevezesse a cenzúra intézményét. Ennek következtében a közhatalmi álláspont és a közvélemény elvált egymástól, a közvélemény (public opinion) a kritika legfőbb formájává vált. Fontos kiemelni azonban, hogy ez utóbbi, éppen minőségéből fakadóan közhatalmi kényszerrel nem rendelkezik, valamint azt is, hogy a polgári nyilvánosság fontos követelménye, a hozzáférhetőség, erősen behatárolta a sajtó mozgásterét a cenzúra idején.

Napjainkban, a demokratikus országokban a szólásszabadság, a sajtószabadság, valamint a technika rohamos fejlődése garantálja a hozzáférhetőség folyamatos bővülését. Ezzel párhuzamosan az állammal való viszonya is átalakult: az erőteljes szabályozottság helyett a politikai propaganda kiemelt fontosságú terepe lett: a tiltás és szigorú előírások helyébe az a törekvés lépett, miszerint politikai dimenzió igyekszik előnyt kovácsolni a szabad – és ezáltal társadalmilag legitimebb – média lehetőségeiből. A sajtó e funkciója hatványozott jelentőséggel bír a választás által legitimizált demokratikus országok politikai életében. A választások során a politikai elit pártjainak ciklusonként meg kell mérközniük a szavazatokért, mely versengésben kiemelt szerephez jut az adott párt kommunikációja. A politikai üzenetek leképződése azonban említésre méltó különbségeket mutathat a kereskedelmi, valamint a közmédia hasábjain, mely elsősorban a legjelentősebb médiumon, a televízión keresztül vizsgálándó.

Nyugat-Európában jellemzően az 1950-es éveket követően kezdtek megjelenni az úgynevezett kereskedelmi televíziók, melyek rövid időn belül hatalmas népszerűsége tettek szert. Működésüket a szakemberek és az államapparátus egyaránt egyfajta szükséges rosszként ítélte meg, mellyel szemben érdemben fellépni csupán a szabályozás szintjén lehetséges. Ezek a szabályozások elsősorban a közszolgálati televíziózással szembeni elvárásoknak megfelelőek. A kritikus megítélés szakértői dimenziójának oka (melyet a frankfurti iskola képviselőitől eredeztetünk) a médiatartalmak alacsony minősége, a fogyasztói igények ész nélküli kielégítése, a média kiárúsítása indokolja. Ennek megfelelően az ilyen médiumokban megjelent politikai tartalmak is gyakorta alaptalanok, vagy legalább is nem megfelelően alátámasztottak, és mindenképpen populisták: gyakran hiányzik mögülük az a szakmai igényesség, mely a közszolgálati médiatartalmakat jellemzi. Napjainkban a

médiastruktúrák (mint amilyen az internetes média térnyerése, médiapiac bővülése) átalakulásával a kereskedelmi média ilyen aspektusú negatív megítélése feloldódni látszik, amennyiben azok nagy létszáma miatt adott a fogyasztó számára az igényeinek megfelelő tartalom megválasztása. A kereskedelmi média politikai kritikája éppen abból fakadt, amiért a közszolgálati médiával szemben az állami ráhatás lehetősége mérsékeltebb. Ebből a fokozott ellenőrzöttségből eredeztethető azonban a közszolgálati média kritikája, hiszen az erőteljesebben alárendelt az állami akaratnak, mint kereskedelmi társai, s így időről-időre kénytelen – ha nem is kiszolgálni – de szakmaiságát háttérbe szorítva beszámolni a politikát érintő eseményekről.⁴

Annak érdekében, hogy a média megfelelően el tudja látni társadalmi funkcióit, s megfeleljen a demokratikus elvárásoknak, szabályozásoknak van alávetve, de ezzel párhuzamosan számos állami garancia is biztosítja megfelelő és független működését. Manapság mind nemzetközi szerződésekben, mind nemzeti, alkotmányos és törvényi szinten is rögzített alapjog a sajtó szabadsága, így a médiára vonatkozó állami szabályozások elsősorban a visszásságok tilalmát fogalmazzák meg.

A fenti példákon keresztül jól látható, hogy a média fokozott szereppel bír a modern demokráciák politikai-társadalmi életében: nemcsak fontos ellenőrző szervként funkcionál, de biztosítja a politikai élet résztvevői (elsősorban a pártoknak) és a társadalom közötti kommunikáció csatornáját, valamint jelentős terepe a politikai propagandának is. Erre alapozva a negyedik hatalom modern kori „testéül” szolgáló média értelmezhető önálló hatalmi ággként, ebben az esetben azonban szemügyre kell venni a klasszikus hatalmi ágaktól való eltéréseit és azokkal való hasonlóságait.

Hasonlóságok és különbségek a három fő hatalmi ággal

Érdeemes először a legfontosabb hasonlóságokat kiemelni, melyek alapjául szolgálnak a klasszikus hatalmi ágakkal való analógia lehetőségének:

- Jelentős befolyással bír az államra: a negyedik hatalom jelentős társadalmi befolyással rendelkezik – a társadalmi közhangulat formálása révén –, melyből fakadóan képes egyrészt legitimizálni vagy megingatni a politikai hatalmat,

⁴ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

másrészt közvetíteni a politikai üzeneteket a társadalom felé, valamint a társadalmi visszajelzéseket a politika felé.

- Működése szoros kapcsolatban áll az állammal. Annak ellenére, hogy apparátusa nem tartozik közvetlenül a közigazgatás alá, működése az állami stratégia fontos részét képezi, s így különleges szabályozás vonatkozik rá.

Hatalmi ágként való értelmezhetőségének legfőbb akadályát a fontos különbségek adják:

- Nem rendelkezik közhatalommal: a modern államgépezetnek közvetlenül alárendelt vezető államigazgatási szervek rendelkeznek bizonyos kényszer alkalmazásának lehetőségével közhatalmuk révén. A negyedik hatalom intézményei önmagukban nem rendelkeznek ezzel a lehetőséggel a társadalom civil tagjaival szemben⁵, kizárólag belső irányítási jogosítványokkal bírnak.
- Nem kizárólag állami résztvevő, aki nem kizárólag állami tevékenységet végez: noha tevékenységét az állammal részben összhangban végzi, s arra jelentős hatást gyakorol működése, az államapparátusnak nem közvetlen része, ahogy tevékenysége sem kizárólag az állami szférát célozza.

Látható, hogy a negyedik hatalom hangsúlyos kérdésekben egyaránt megegyezik és különbözik is a klasszikus hatalmi ágaktól. Az, hogy ezek után a negyedik hatalmat negyedik hatalmi ágként is értelmezzük-e, már csupán nézőpont kérdése, annak megfelelően, mely tudományterület mely jellegzetességet tartja hangsúlyosabbnak, és melyet nem. Politikatudományi és államfilozófiai aspektusból vizsgálva, jelentős politikai és közéleti befolyása miatt elfogadható, míg pusztán jogászai szemszögből nézve visszaszármazó hatalmi ágként is értelmezni.

A negyedik hatalom tágabb értelmezése

Függetlenül attól, hogy az adott tudomány elfogadja-e hatalmi ágként a negyedik hatalom intézményeit, avagy sem, az vitathatatlan tény, hogy szerves részét képezik a politikai-társadalmi életnek. Ennek szemléltetésére részletesen bemutatásra kerülnek a negyedik hatalom legjellegzetesebb összetevői.

⁵ Ez természetesen a kora-középkori keresztény egyház esetében nem ennyire egyértelmű: a működésük erőteljes befolyást gyakorolt a társadalom mindennapjaira, e joguk azonban nem állami jogosítványokból, hanem az állami tőrésből fakadt.

Legfontosabb ismérveként a társadalommal való viszonyát kell kiemelni, a negyedik hatalom potenciálja ugyanis éppen ebben rejlik. A negyedik hatalom egy kétirányú kommunikációs csatorna, mely egyfajta közvetítőként is funkcionál társadalom és állam között. Ezzel párhuzamosan a negyedik hatalom teremti meg azt a politikán kívüli erkölcsi és etikai közeget is, amelynek hatására formálódik a közhangulat és közgondolkodás. Ezt a jelentős kulturális és szociológiai háttérrel semmiképpen sem lehet alábecsülni, mivel a modern demokratikus államberendezkedések egyik kulcskérdése a társadalmi támogatottság.

Másodsorban az állammal való kettős viszonyát kell megemlíteni, mely egyrészt az államtól való függetlenségét, más részről az állam törvényei általi szabályozottságot jelenti. Ez a kérdés elsősorban az elmúlt ötven-százötven (régiónként eltérő) évben vált jelentőssé, amikor is a fejlett, demokratikus kultúrákban teret nyertek a szabadságjogok, valamint megindult az erőteljes privatizáció is. Állammal való viszonyát jellemzi továbbá egyfajta viaskodás is, amennyiben egyaránt a másik rovására kívánnak hatalmi pozíciójukon javítani.

Harmadrészt gazdasági vonatkozásokról is szót kell ejteni, az önállósodásnak ugyanis az önálló finanszírozás is része. Ennek következtében a negyedik hatalom kénytelen volt – és kénytelen a mai napig – kiárúsítani önmagát. A hirtelen és formabontó impulzusok a társadalom irányába nem találhatnak el a nagy tömegekhez, és így nem is jövedelmezőek. A negyedik hatalomnak tehát figyelemmel kell lennie a társadalomra, mint fogyasztóra annak érdekében, hogy működése továbbra is töretlen és népszerű legyen. Itt kell megemlíteni (elsősorban a média aspektusából), hogy noha valóban jelentős társadalmi véleményformáló erővel bír, jellemzően az adott médiumok adott mondandója annak célcsoportjához jut el elsősorban: az emberek az általuk szimpatikusnak tartott tartalmi szempontok alapján szelektálják az üzeneteket, és az adott csoportokra gyakran csak saját szájjuknak megfelelő médium képes eredményesen hatni.

A dolgozat a negyedik hatalom működését eddig elsősorban a média – mint annak modern kori teste – működési mechanizmusain, és állammal való viszonyán igyekezett bemutatni, annak ellenére, hogy nem kizárólagosan belőle tevődött össze. Az előzőekben kifejtett három fő tulajdonság, mely lényegét adja, túllépi egy konkrét társadalmi intézmény kereteit, s tetten érhető a társadalom egyéb szereplőinél is.

A negyedik hatalom tehát nem egy konkrét intézmény, vagy államberendezkedési alakzat, hanem sokkal inkább az a közvetlen államapparátuson kívül elhelyezkedő erő, amely a társadalom számára a közgondolkodást jelentősen befolyásolni képes üzeneteket közvetíti, s e tevékenységét részben az állammal összhangban teszi. Absztrakt jelenség, mely csupán eszközként ragad magához egyes intézménycsoportokat az adott korokban. A negyedik

hatalom tehát olyan elvont fogalom, mint a törvényhozás, igazságszolgáltatás, végrehajtás hatalma: olyan tevékenység, melyet a társadalom intézményei megvalósítanak ugyan, de nem birtokolják azt. Megnyilvánulási módjai ugyan változhatnak, de a mögöttes eszme örök.

Hozzávetőleg a XVIII. századtól kezdve a média az a fő „test”, amelyben a negyedik hatalom, mint „eszme” munkálkodik. A média modern korban kifejtett társadalomformáló hatékonyságát Európában leginkább a keresztény egyház volt képes megközelíteni, körülbelül a XVI. századig, s így az a negyedik hatalom korábbi legjelentősebb „test”-ének minősíthető – mely felvetés a dolgozat második fejezetében kerül részletes bemutatásra.

Az állam szekularizációs kísérletei a negyedik hatalom területén

Az állam hamar felismerte a negyedik hatalomban rejlő potenciált, és igyekezett azt saját érdekeinek megfelelően kihasználni. A lehetőség, hogy a hatalom burkolt csatornákon át tudjon kommunikálni a társadalommal, a kritikus vélemények kordában tartása, valamint a szimpátia kicsalása egyaránt az állam stabilitását és legitimizált helyzetét biztosítja.

Az alábbiakban rövid történeti áttekintés segítségével kerül ez bemutatásra. A vizsgálódást a korai középkori Európában kell elkezdni. Ekkorra a kontinensen már egységesen elterjedt és intézményesült a keresztény vallás, mely fontos szerepet vállalt az államapparátus mindennapjaiban. A szűk értelmiségi réteg (írastudók) jellemzően a papság soraiból emelkedtek ki, jelentősen hozzájárulva a korai államok működéséhez. Az első feszültségforrás a pápaság-császárság küzdelmében csúcsosodott ki, amely jelzésértékű történelmi momentum: az első jelentős kísérlet, melyben az állam az egyházzal ekkoriban még mellérendelt viszonyát felrúgva maga alá kívánta gyűrni azt. A középkor folyamán a konfliktus nem oldódott meg: az állami előretörés egyre jelentősebben lépett fel az egyház rovására. Az érett középkor során ismét villongások jelentkeztek, amikor a német fejedelmek a reformáció mozgalmát (amely a vallás belső megosztottságát, és meggyengülését eredményezte) felhasználták birtokszerzési ambícióik kielégítésére. Az abszolútizmus időszakára már az állam messzemenőbben lépett fel az egyházzal szemben: jellemző volt az állami apparátus növelése az egyházzal szemben, mely helyenként a vagyon államosítását, valamint egyes társadalmilag releváns egyházi funkciók – betegellátás, oktatás, etc... – átvételét jelentette. Ekkoriban kezdte meg szárnypróbálgatásait a média is, melyet szigorú cenzúrával szabályoztak. Az iparosodás korában hol jobban, hol kevésbé, de megindult az állam kivonulása a negyedik hatalom területeiről a nyugati polgári országokban. A következő

jelentős lépcsőfok a XX. századi diktatúrák kora. Ekkorra az egyház szinte teljesen kiszorult a politikai életből, a média pedig eszközüül vált a politikai propagandagépezetnek. A kor ideológiájának megfelelően az állam kizárólagos hatalomra tört, beférkőzve a közélet legintimebb szféráiba is, felhasználva oktatást, kultúrát, tömegtájékoztatást egyaránt. Napjainkra egy új fordulat jellemző: az egyház teljesen kiszorult a politika és államigazgatás dimenziójából, s a média is viszonylagos szabadságot élvez. Az utolsó törekvések a média meghódítására a legtöbb demokratikus országban elsorvadtak már, s a kormányzat alkalmazkodott az új viszonyokhoz, s ma már inkább eszközként tekint a sajtóra, mintsem alattvalóra. Ez természetesen nem eredményezi politika és média felhőtlen viszonyát, visszaélésekre és kivételezésekre mindig lesznek példák.

A fenti rövid történelmi áttekintés is mutatja, ahogy a negyedik hatalom testének szerepét a média fokozatosan vette át az egyháztól. Az állami szekularizáció pedig (függetlenül annak alanyától) jellemzően három fő eszközzel kísérletezett:

- Egyrészt visszatérő kísérlet volt a negyedik hatalom feletti állami befolyás jelentős növelése. Az állami központi irányítása alá rendelt negyedik hatalom egy részről annak ellenőrizhetőségét, más részről annak állami részről történő felhasználhatóságát eredményezte. Ennek konkrét módszere elsősorban az állami közhatalommal történő fenyegetés, lekenyerezés, valamint megfélemlítés volt.
- Másrészt, s ez elsősorban a későbbi, fejlett államapparátusra jellemző kísérlet a negyedik hatalom erőteljes szabályozása. A jog által szabott keretek állami aspektusból rugalmasabb felhasználása olyan feltételeket szabott a negyedik hatalom (s ekkor már elsősorban a média számára), melyek révén lehetetlenné vált annak független működése.
- Harmadrészt, különösen az elmúlt évtizedek Kelet-Európájára jellemző módszer volt a gazdasági nyomásgyakorlás⁶, mely elsősorban a médiapiaci szereplők kivásárlását, vagy támogatáson keresztüli kapcsolatépítést jelentett, mely kivételezett (és lekötelezett) médiaszolgáltatók számára hajlandóbbnak mutatkozott az állam információikat közölni.

Az állami stratégiák a negyedik hatalom igába hajtására modernizálódnak: manapság a megfélemlítés helyébe a megvesztegetés, az egységesen szigorú szabályozás helyébe a lekötelezettek kivételezése a jellemző metódus. Régióink viszonyait vizsgálva Bajomi-Lázár Péter e paradigmaváltás mögött négy okot vélt felfedezni:⁷

⁶ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

⁷ BAJOMI-LÁZÁR PÉTER, *A politikai propagandától a politikai marketingig*. Budapest, 2009

- Generációváltás ment végbe a politikai eliten belül
- Intézményi változáson ment keresztül a média az 1990-es évek körül, amikor az átvette a nyugati trendeket
- Technológiai változás nyomán új médiumok megjelenését, s a régi médiastruktúrák átalakulását eredményezte
- Az újságok és hírműsorok nagymértékben elbulvárosodtak.

II. Fejezet: Az egyház, mint negyedik hatalom

„There was a time when religion played an all-powerful role in European politics, with Protestants and Catholics organizing themselves into political factions and squandering the wealth of Europe in sectarian wars.” Francis Fukuyama⁸

Az egyház és a társadalom viszonya

A dolgozat első fejezetében ismertetett hipotézis rámutatott azon álláspontra, hogy a negyedik hatalomként meghatározott társadalomformáló jelenség megnyilvánulási alakja nem kizárólag a ma annak általánosan elfogadott sajtó, de az egyház⁹ is lehet. Természetesen tagadhatatlan különbségek húzódnak a sajtó és egyház világa között – mint amilyenek a cenzúrához fűződő viszonya, az intézményi szerkezete, az alá-fölérendeltségi berendezkedése, amelyeket a későbbiekben részletesen is kifejtünk –, mégis mindezen különbségek ellenére a leglényegibb vonatkozásból, azaz a társadalommal szembeni viszonyukból kiindulva és megvizsgálva, lényeges hasonlóságok ismerhetők föl.

A keresztény vallás kiemelt helyet foglalt el az európai országok életében, különösen az ezres évektől számítva egészen a XVII. század végéig. Európa-szerte nélkülözhetetlen volt az egyház mind a mindennapi hitélet, mind az állami és közfeladatok (mint például az oktatás vagy a betegellátás) területén, de jelentős hatása volt a közgondolkodásra, a művészetekre, sőt a háborúkra is. Mivel magyarázható e jelenség?

Kizárólag társadalomtudományi szempontból vizsgálva a kereszténységet (vagy akár számos más vallást), az figyelhető meg, hogy az évszázados tevékenységük során azok alapvető tanai szerves részévé lettek a társadalomnak.

Ez két dologgal magyarázható: egyrészt, a vallás lényege nem az észben rejlik, hanem a hitben. A hit nem a megértésen, hanem a belátáson és az elfogadáson alapul, olyan sajátos emberi jelenség, amely csak önmagával határozható meg és magyarázható. A hitet megcélózva lényegesen sikerebben lehet a társadalom számára üzeneteket közvetíteni, mivel ekkor nem merül föl a kételkedés veszélye. Elmagyarázni azt, hogy miért tilos lopni, bonyolult feladat, hiszen számos oldalról be kell mutatni a kérdést, és még a folyamat végén is fönnáll annak a veszélye, hogy az üzenet nem ért célba, az illetőnek egyszerűen erről más a véleménye. A hitre támaszkodva kiküszöbölhető lesz a megkérdőjelezhetőség – hiszen Isten

⁸ FUKUYAMA Francis, *The End of History and the Last Man*. New York, 1992.

⁹ A dolgozat a Római katolikus egyházzal foglalkozik

tévedhetetlen kinyilatkoztatásaira hivatkozik –, az üzenet nem vitatkozó vagy meggyőző, hanem kijelentő. A vallás tehát a legsikeresebb államon kívüli társadalomalakító erő, amennyiben az adott kultúrán belül az adott egyház szerepe még kiemelt, és meg nem kérdőjelezhető. Ez az újkorban már kizárólag az egyes iszlám kultúrák sajátossága.

A másik ok az egyház állammal fennálló viszonya volt. A korai Európában a nyugati kereszténységhez tartozás az előfeltétele volt az állam nemzetközi elismertségének. A buzgó vallásosság korában az egyház által biztosított legitimáció nemcsak megerősítő jelleget öltött – mint ma a sajtó –, de egyenesen előfeltétele volt az államiságnak is. A történelem előrehaladtával határozott hangsúlyvesztés figyelhető meg, és e szerepek fölcserélődtek: már az állam jóindulatára volt bízva az egyház földi mozgástere és elismertsége. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a XVI. századig Európa legtöbb országában az egyház lehetőségei – a meghatározott irányítási jogokat leszámítva – igen széleskörűek voltak, és a működésére jelentős gazdasági és közéleti biztosítékokat alakított ki az állam. Az egyház ennek révén olyan társadalmi legitimitásnak örvendhetett, amely biztosította túlélését még a megbukó államigazgatási alakulatok után is.

Az egyház evilági helyzete és szerepe

Az egyház egyrészt saját intézményrendszerrel, valamint „tisztviselőkkel” rendelkezik, amely rendszeren belül erős hierarchikus irányítás jellemző. A berendezkedése erőteljesen emlékeztet egy újkori közigazgatási intézményre, amennyiben egyszemélyes vezetés alá tartozik, erőteljesen alá-fölérendelt, és a központosított irányítás szabályozza egészen a legkisebb területi szervek működését is. E szilárd és önálló intézményrendszer képezhette a gátját elsősorban annak, hogy az európai államok időnkénti kísérlete ellenére az ottani hivatali szervezetet sosem voltak képesek teljesen beolvasztani.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne állt volna szoros – hol jobb, hol rosszabb – kapcsolatban az államszervezettel: Európa történelmét vizsgálva arra a megállapításra juthat az ember, hogy az egyház a hitéleti tevékenysége mellett igen komoly világi tevékenységet is folytatott, részben az állammal párhuzamban, részben az állam számára, részben pedig az állam ellen.

Az egyház egyrésztől közvetlen viszonyt ápolt a hívőkkel, e csatorna azonban jellemzően egyirányú volt.¹⁰ Abban az esetben, ha nagyobb tömegek a hitélet fő tanaival nem értettek egyet, ez az egyház aprózódásához vezetett. Az egyház újkori európai válságához éppen ezen egyirányúság vezetett: teológiai értelemben ugyan előnyös a szakértői egyházvezetés, a polgári visszajelzések elutasítása azonban ahhoz vezetett, hogy az egyház kiszorult a polgárság és az állam szembenállásából, hiszen egyikükkel sem tudott egyetértést kiépíteni. Az efféle tanításbéli, valamint intézményi merevség vezetett odáig, hogy az újkor polgárainak egy része elfordult az egyháztól, és így annak társadalmi (világi) szerepe jelentősen csökkent.

Az egyházi föladatakörök ártértékelődése napjainkban

Ma már a Vatikánt leszámítva elenyésző számban található olyan ország, ahol az egyház ne lenne teljes mértékben kiszorítva az államéletből. Ezzel párhuzamosan a társadalomhoz fűződő viszonya is erőteljesen megváltozott, korábbi, a mindennapokban uralkodó szerepköréből kiszorult. Ez a folyamat az újkorral párhuzamosan vette kezdetét. A polgári társadalom kialakulása, valamint az ipari forradalom számos olyan társadalmi jelenséghez vezetett, amely új kihívások elé állította az egyházat, és amely folyamatok napjainkra, a posztmodern — amennyiben elfogadjuk, hogy van — korra továbbgyűrűztek.

A megerősödő polgári öntudat, valamint a társadalomtudományok hirtelen fejlődése két, már korábban is meghatározó eszme előretörését eredményezte: egyrészt, föltámadt az emberi individuumban kultusza, másrészt pedig a racionalitás eszméje.¹¹ Ezek nyomán áttevődtek a hangsúlyok a szentségről az emberségre, valamint a transzcendenciáról a megismerhető és megtapasztalható világra. Megremegett a megkérdőjelezhetetlen igazság kultusza.¹² Ennek megfelelően a kereszténység ellenséges viszonyba került a kora újkorral, hiszen annak nyomán jelentősen veszített társadalmi rangjából. Már ezen új gondolatokat megelőzően, a felvilágosodás korában kénytelen volt megkezdni kivonulását az állami föladatak köréből (elsősorban az oktatási, valamint a betegellátási szerepek elvesztése révén), amely folyamatok az újkorra úgy-ahogy betetőztek. Ezzel párhuzamosan az új ember-, és elsősorban polgárközpontú világnézet terjedése nyomán beszűkült a lehetősége is a

¹⁰ Természetesen ez nem a hívek teljes kiszorítását jelentette a hitéletből, csupán azt, hogy a kommunikáció jellemzően csak helyi viszonyokban és kevésbé jelentős ügyekben volt elképzelhető.

¹¹ GEFFRÉ Claude, *A kereszténység, az iszlám, és a modern kor kihívásai* (ford. VARGA Judit). Mérleg, Budapest, 2004

¹² GEFFRÉ Claude, *A kereszténység, az iszlám, és a modern kor kihívásai* (ford. VARGA Judit). Mérleg, Budapest, 2004

kommunikációra: az új polgári világban már nem kellett feltétlenül tudomást venni a vallásról a mindennapokban. Mára odáig jutott ez a folyamat, hogy a kereszténység bázisa – a hívők számának növekedése alapján - a fejlett nyugati (elsősorban európai és észak-amerikai) régiókból áttevődött a mai napig igen buzgón vallásos latin-amerikai, valamint a kereszténységet (az iszlámmal párhuzamosan) nagy léptékben befogadó ázsiai országokra.

Francis Fukuyama a *A történelem vége és az utolsó ember* című munkájában a vallás társadalmi szerepének folyamatos csökkenését hangsúlyozza. Fukuyama szerint a globalizáció hatására a kulturális különbségek hangsúlyvesztése figyelhető meg, míg – a történelem végét elérve – mindenhol egységesen a liberális demokrácia fog uralkodni. Fukuyama a történelemre, mint evolúciós folyamatra tekint, amelynek bár lényeges állomása volt a vallás, a jövőben nem rendelkezik majd jelentős befolyással, minthogy a világméretű szabadelvűség gátja. Könyvében a következőket írja: „Mindezek a tényezők - a nemzeti azonosság érzése, a vallás, a társadalmi egyenlőség, a civil társadalom kialakításának a hajlama és a liberális intézményekkel kapcsolatos történelmi tapasztalatok – együttesen alkotják egy nép kultúráját. Abból a tényezőből, hogy a népek gyakran annyira különböznek a felsoroltak tekintetében megérthetjük, miért válik be ugyanaz a liberális demokratikus alkotmány az egyik népnél és nem válik be a másikonál, vagy miért utasítja el egy nép a demokráciát egy bizonyos időpontban, és fogadja el tévovázás nélkül egy másikban.”¹³

Erre, az igen megosztó gondolatra született válaszul Samuel Huntington *The Clash of Civilizations?*¹⁴ című munkája. Huntington Fukuyamával szemben éppen a kulturális összeférhetetlenséget hangsúlyozza, szerinte a kultúrák világméretű egységesedése sosem következhetik be, mivel az effajta értékrend túl szilárdan rögzült a társadalmakban, és így előbb-utóbb mindenképpen viszályhoz fog vezetni: „A világ jelentős részén megfigyelhető vallási újjáéledés tovább erősíti a meglévő kulturális különbségeket. A kultúrák változhatnak és a politikára, a gazdaságra gyakorolt hatások jellege is időszakonként módosulhat. Ám ami a különböző civilizációk politikai és gazdasági fejlődése közti fő különbségeket illeti, azok egyértelműen az eltérő kultúrában gyökereznek.”¹⁵

¹³ FUKUYAMA Francis, *A történelem vége és az utolsó ember* (ford. SOMOGYI Pál László). Budapest, 1992.

¹⁴ Huntington első ízben a *Foreign Affairs* magazin hasábjain válaszolt Fukuyama gondolataira 1993-ban, az alábbiakkal kezdve tanulmányát: „It is my hypothesis that the fundamental source of conflict in this new world will not be primarily ideological or primarily economic. The great divisions among humankind and the dominating source of conflict will be cultural. Nation states will remain the most powerful actors in world affairs, but the principal conflicts of global politics will occur between nations and groups of different civilizations. The clash of civilizations will dominate global politics. The fault lines between civilizations will be the battle lines of the future.” Később, 1996-ban e munkájának kibővítéseként írta meg „*The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*” című könyvét.

¹⁵ HUNTINGTON Samuel P., *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (ford. PUSZTA Dóra, GÁZSITY

Huntington és Fukuyama is egyaránt arra tettek kísérletet, hogy válaszoljanak az új korszakra (hozzávetőleg az 1970–1980-as évekkel kezdődően), amelyet posztmodernnek nevezett el a társadalomkutatók egy része.¹⁶ A modernitást sok vonatkozásban bíráló, és magát azon túllépni látó posztmodern korszakban az egyházak lassú elsorvadása helyett két jellemző folyamat alakult ki: egyrészt azoknak egyfajta újkeletű, de a hagyományos értékektől el nem szakadó újjászületése, más részből egyfajta újpogány nihilizmus.¹⁷ Ez a nihil nem azonos a vallástagadással, vagy vallástalansággal, csupán a szentség ártérkelődésével.

Szintén posztmodern jelenség a globalizáció, amely manapság jelentős hatást gyakorol kultúra, társadalom és vallás világára egyaránt. E világméretű közeledés egyfajta lassú egységesülési folyamatot indított meg: az országhatárok, kultúrák, nyelvek és vallások okozta különbségek lassú közeledése figyelhető meg. Ez egyrészt kedvező folyamat, hiszen a civilizációs különbségek föloldódásához vezet, másfelől az egységesülés a kulturális sokszínűséget fenyegeti. Erre természetes válasz, amely sok esetben éppen a világméretűvé tevő törekvésekkel szemben valósult meg, a nacionalizmus, amely a vallási-kulturális különbségek erőteljes, és gyakran erőszakos védelmében csúcsosodott ki.¹⁸ E kettős értékelés megfelel Fukuyama és Huntington elméleti különbségeinek is.

Természetesen az egyházi válasz sem maradt el e jelenségekre. A XX. század elején megkezdődtek az ökumenikus egyeztetések, valamint egy újfajta egyházkép kialakítása. Az egyház – kis kivétellel – teljesen kivonult az állami életből, és elsősorban emberbaráti, hitéleti, valamint lelkipásztori feladataira helyezte a hangsúlyt. Az egyházi kommunikáció is jelentős fordulatot vett: az újkori egyház késznek mutatkozik a jelentős társadalmi elvárások kielégítésére. A tanok dogmatikus értelmezésének helyébe az alapvető keresztény értékeket tükröző, jelképes egyházi közléscsere lépett.

Hasonlóságok az egyház és a sajtó működésében

Az alábbi alfejezetben a XVII. század végi egyház (mint az utolsó igazán jelentős időszak, amikor a negyedik hatalom testeként szolgált), valamint a mai média működése közötti hasonlóságokat mutatjuk be. Az időbeli különbség megtartása ez esetben annyiból

Mila és GECSÉNYI Györgyi). Budapest, 1998.

¹⁶ Modern-posztmodern kérdése a mai napig a társadalomtudományt megosztó vita

¹⁷ GEFFRÉ Claude, *A kereszténység, az iszlám, és a modern kor kihívásai* (ford. VARGA Judit). Mérleg, Budapest, 2004

¹⁸ GEFFRÉ Claude, *A kereszténység, az iszlám, és a modern kor kihívásai* (ford. VARGA Judit). Mérleg, Budapest, 2004

szükséges, hogy e párhuzam kizárólag akkor értelmes, ha olyan állapotában vizsgálja mind az egyházat, mind a médiát, amikor azok még a negyedik hatalom testeként szolgáltak.

Először is jelentős a hasonlóság a „láthatatlan hatalom” jelensége tekintetében. Míg az egyház esetében Isten az, akinek a nevében, és akinek az igazára hivatkozva közvetíti az egyház az üzenetet, úgy a sajtóban is nagyon ritkán és csupán a fogyasztók egy szűk, tudatos rétege kapcsolja a híreket meghatározott újságírókhoz. Az effajta rejtély, amely a tájékoztatás eredetét övezi, hozzájárul annak sikeres beépüléséhez is: egy ember ugyanis tévedhet, a rejtélyes, meg nem fogható jelenség viszont nem. E jelenség összhangban van azon gondolatokkal, amelyek a sajtó szertartásos szerepét hangsúlyozzák.

Ahogy a dolgozat több ízben is hangsúlyozta, a negyedik hatalom testeként lényeges szerepük a működésük a kommunikáció csatornáiként. Ez egyrészt egyirányú, hiszen magában az üzenet megalkotásában a társadalomnak nem jut szerep, másrészt azonban elhanyagolhatatlan a közvélemény visszacsatolása. Ez a médiában természetesen mindennapos jelenség, hiszen a sajtó elsősorban mára termékké vált, a római katolikus egyháznál pedig a katolikus megújulás során került először – maradandó eredményeket hozva – előtérbe: a hívek visszahódítására irányuló törekvés már nem engedhette meg magának azt, hogy mintegy teológiai elefántcsonttoronyból figyelmen kívül hagyja a tömegek igényeit. E mozzanat ellenére az egyházi közléscsere általános megújulása egészen napjainkig váratott magára.

A legjelentősebb hasonlóság Émile Durkheim *A vallási élet elemi formái* című munkáján, valamint annak kortárs értelmezésein keresztül ismerhető meg. Durkheim műve szakralitás és társadalom viszonyát taglalja, és rámutat, hogy a szentség valójában magából a társadalomból eredeztethető: a szentnek elfogadott dolgok nem önmagukból fakadóan szentek, hanem amiatt, hogy a társadalom egyfajta közösségi képzet révén azzá teszi őket. Ennek megfelelően Durkheim hangsúlyozza a társadalmi képzetek jelentőségét is: elutasítja, hogy az ismeret az egyéni elméből vagy a megismerésből származnék, a véleménye szerint a tudás a társadalom sajátja, tehát amit tudunk, azt azért tudjuk, mivel általánosan elfogadta a társadalom, és így belénk ivódott. Durkheim értelmezésében tehát a társadalom egy kiemelt fontosságú közösség, amely magának teremti meg az eszközöket a kulturális szükségleteinek kielégítésére.¹⁹ Durkheim olyan erkölcsi vonatkozásait vizsgálja meg a társadalomnak, mint a Jó és a Rossz kérdése, a Rend és a Káosz, a Tiszta és a Tisztátalan viszonya, amellyel teljesen

¹⁹ CSÁSZI Lajos, *A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média*. Szociológiai Szemle 2001/2. 3–15.

sajátos nézőpontot ad vissza a társadalomkutatók birtokába azáltal, hogy áthágja a különböző tudományterületek határait.²⁰

Durkheim elmélete nyomán az újkori kommunikáció- és médiatudomány is új nézőpontból vizsgálhatta meg önmagát: a hagyományos transzmissziós médiafölfogás helyébe

– amely a tömegkommunikáció elsődleges föladataként az emberek tájékoztatását említette, és amelynek során a sajtó egyértelműen egyirányú folyamatként volt fölfogható – egyre inkább a rituális modell került, amely már figyelemmel van a közvélemény visszacsatolására is. Eszerint az emberek ma úgy használják a sajtót, mint egykor a vallást, azaz a rítus fokozott szerephez jut. A vallási, valamint sajtószertartások egyaránt olyan, önkéntes részvételen alapuló, előírással és közösségi cselekedetek, amelyek segítenek eligazodni a zűrzavaros világban, és folyamatosan kijelölik a helyes és a helytelen határterületeit.²¹

A kortárs sajtó cselekvéseiben tehát szintén tetten érhető egyfajta rítus, amelynek sajátos szimbólumai és belső rendszere van.²² Ez egyrészt az érzelmi terület beemelését is jelenti, amelyen keresztül a közösségi érzése megerősödik, másrészt a megnyugvás érzését kelti, hiszen a szertartáson keresztül a zűrzavaros világ adott része rendbe kerül. A rítus közösséget épít, a közösség pedig ennek nyomán egyfajta sajátos moralitást fogad el. Ez tehát a negyedik hatalom társadalomformáló erejének bemutatása, amely jól mutatja, hogy amint egyház, úgy a sajtó is tevékeny részese a társadalom alakításának.

Egyházi álláspontok a médiáról, mint öröksőről

A sajtó egyházképét megvizsgálni fölösleges, hiszen gyakorlatilag csatorna- vagy újságfüggő annak bemutatása. Ezzel ellentétben a római katolikus egyház sajtóképére annál lényegesebb egy pillantást vetni.²³ A Társadalmi Kommunikáció Pápai Bizottsága 1964-ben alakult meg, amelynek utódjaként jött létre 1971-ben a Tömegtájékoztatási Eszközök Pápai Tanácsa.²⁴ Az intézmények föladata az egyházi elvárások és irányelvek megfogalmazása a

²⁰ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

²¹ CSÁSZI Lajos, *A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média*. Szociológiai Szemle 2001/2. 3–15.

²² Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

²³ MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS IRODÁJA – a Magyar Katolikus Újságírók Szövetsége, *Egyházi megnyilatkozások a médiáról*, Budapest, 1997.

²⁴ ÖKUMENIKUS TANULMÁNYI KÖZPONT, *Média és etika a bibliai üzenet fényében*. Ökumenikus Tanulmányi Füzetek 14. Budapest, 1996.

tömegkommunikáció műszaki vívmányai tekintetében, valamint meghatározni az egyház sajtóval kapcsolatos föladatait.

Az egyház első válasza az 1965-ben, a II. Vatikáni Zsinaton megfogalmazott *Inter Mirifica* megnyilatkozása volt. E rövid megnyilatkozás megfogalmazza az egyház legfőbb elvárásait a sajtóval szemben, különös hangsúlyt fektetve a fiatalkorúak, valamint a család védelmére, az erkölcsös médiaszolgáltatásra. A megnyilatkozásból jól látszik, hogy az egyház ekkor még transzmissziós médiafölfogással rendelkezett.

Az *Inter Mirifica* továbbfejlesztéseként jelent meg 1971-ben a *Communio et Progressio* kezdetű lelkipásztori határozata. Az *Inter Mirifica*hoz képest ez lényegesen nagyobb terjedelmű, valamint korszerűbb fölfogást (amennyiben hangsúlyozza a sajtó szórakoztató szerepét is) tükröző, és a hangvételében is közvetlenebb.

1992-ben született a kérdésben az utolsó lelkipásztori határozat, az *Ætatis Novæ*. A *Communio et Progressio* iránymutatásának megfelelően, igen megértő hangvételű, és korszerű gondolatiságú mű.

Nyomon követhető e három művön keresztül az egyházi közléscsere fejlődése is. Az *Inter Mirifica* már-már követelődző hangvételéhez képest az *Ætatis Novæ* tanácsoló, megértő szellemisége jól mutatja az egyházi szerepek és nézőpontok átértékelődését. Az *Ætatis Novæ*ban a sajtóra, mint az emberi ész által, és Isten kegyelméből alkotott, az emberiséget alapvetően jó irányba terelő eszközre tekint az egyház. A hívekkel fönálló viszonyt is másképpen ítélik meg: Míg az *Inter Mirifica* kinyilatkoztató hangneme egyfajta utasításként is értelmezhető – mint például a hívők fölszólítása a római katolikus sajtótermékek anyagi támogatására –, addig az *Ætatis Novæ* inkább tanácsokat, intelmeket fogalmaz meg.

III. Fejezet: A média, mint a negyedik hatalom modern teste

“The conscious and intelligent manipulation of the organized habits and opinions of the masses is an important element in democratic society. Those who manipulate this unseen mechanism of society constitute an invisible government which is the true ruling power of our country.” Edward L. Bernays²⁵

A média fejlődéstörténetének társadalmilag jelentős szakaszai

Az előző fejezetben bemutattuk az egyházat, mint a negyedik hatalom korábbi testét, annak működését, átfedéseit a sajtóval, valamint az újkori viszonyait. A harmadik fejezetben a sajtó kerül górcső alá, hasonló vonatkozásokból vizsgálva.

A médiafejlődés két lényegi összevető szempontjából vizsgálható: egyrészt, a sajtó szabadságának vonatkozásában, másrészt pedig a műszaki fejlettségéből. E két vonatkozás nemcsak külön-külön határozta meg a tömegkommunikáció fejlődését, de egymással is igen szoros kapcsolatban állnak.

A műszaki háttér több szempontból is jelentős a tömegkommunikáció vonatkozásában. Egyrészt, mindenképpen átalakítja az addigi sajtószervezetet: az új médium vagy teljesen fölvált egy régit, vagy háttérbe szorítja azt, vagy pedig szerepváltásra kényszeríti az elődeit.²⁶ A tömegkommunikáció első igazi vívmányának a „gutenbergi csodát”, azaz a könyvnyomtatást tekinthetjük (1450 körül): a sokszorosítás lehetősége teljes mértékben átrajzolta az írásos kommunikáció lehetőségeit. Míg korábban elsősorban a lényeges gondolatok vagy adatok rögzítését szolgálta, és igen kis közönség számára volt elérhető, a sokszorosítás lehetőséget nyújtott arra, hogy a társadalom szélesebb rétegeihez juthassanak el az üzenetek és a tájékoztatás. A nyomtatás adta lehetőségek köré egészen a XVII–XVIII. századig nem szerveződött jelentős újságírói szervezet (amely első képviselőjének Johann Carolust tartják, 1605-ben kiadott *Relation aller Fürnemmen und gedenckwürdigen Historien* című lapja alapján). A napilapok elterjedésével, és a sajtó

²⁵ BERNAYS Edward L., *Propaganda*. New York, 1928.

²⁶ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

társadalmi szerepvállalásának megerősödésével együtt elsősorban állami indíttatásra kialakult a cenzúra is, amely elsősorban a kiadandó írások előzetes ellenőrzését, valamint a rendszerhű kiadók támogatását jelentette. A cenzúra megítélése és mértéke nagyban tükrözte az adott társadalom polgári fejlettségét: az erősen központosított berendezkedésű országokban jelentős mértékű volt, és nem helyezkedett szembe véle a csekély polgári réteg; a fejlett társadalmakban azonban hamar megfogalmazódott az igény a fölszámolására vagy a mérséklésére.

A sajtószabadság – kortárs értelemben vett – szülőhazájának Nagy-Britanniát tartjuk, ahol a sajtószabadság mellett négy fő elméleti érvet sorakoztattak föl:²⁷

- A teológiai megközelítés az állami cenzúrát a józan ész képességének nevében bírálta, amelyet Isten adott az egyénnek, hogy éljen véle: ezen álláspont szerint Isten azáltal mutatja ki bizalmát, hogy lehetőséget ad minden tájékoztatás befogadására, és az emberre bízta azok mérlegelését, hiszen a rossz azért létezik, hogy próbára tegye a jót.
- John Locke megközelítése, miszerint a sajtó igazgatását az egyének jogainak kell vezérelnie: Locke *Levél a vallási türelemről*, valamint *Esszé a sajtó védelmében* című műveiben fejtette ki az álláspontját, amely szerint a sajtó szabadsága természetes jog. Az elmélet először Matthew Tindal *A sajtó korlátozása elleni érvek* című munkájában jelent meg.
- A haszonelvűség elmélete úgy tekintett a cenzúrára, mint a zsarnokság engedélyezésére, és a kormányozottak lehető legnagyobb boldogságának akadályára. A véleményük szerint egy jó politikai rendszernek nemcsak a megfelelő társadalmi intézményeket kell megteremtenie, de önmagától is óvnia kell a polgárait.
- A negyedik érv szerint az igazság kizárólag a polgárok korlátozás nélküli nyilvánossága tárhatja fel, és tarthatja fenn.

E már-már utópisztikus gondolatok azonban még a korabeli polgárosodott Nagy-Britanniában is csupán elméleti síkon maradhattak meg, ráadásul – válaszul a korszak elnyomására – szélsőségesen megengedőek voltak.

A rádió, valamint a később megjelenő televízió forradalmasították a tömegkommunikációt: egyrészt, „személyiséget kaptak” az új hallási és látási ingerek révén, másrészt pedig előtérbe került a sajtó szórakoztató oldala is. Ezen új eszközök már valóban a tömegeknek szóltak. Természetesen kedvezett a sajtófejlődésnek az is, hogy a

²⁷ KEANE John, *Média és demokrácia*. Budapest, 1999.

XIX–XX. századra már nagyjából egész Európában lezajlott a polgárosodás, így a célközönsége is lényegesen kitágult. Az új eszközök térnyerése háttérbe szorította a nyomtatott sajtót: a híradókban igyekeztek olyan eseményekről beszámolni, amelyek a televízióban mozgóképpel is bemutatathatók voltak – ahogy hajdanán az újságoknál is hamar elterjedtek a képes cikkek –, míg a nyomtatott lapoknak le kellett tenniük a hírek gyors bemutatásáról.²⁸

A cenzúra viszonylagos és folyamatos föllazulásának a XX. századi parancsuralmi rendszerek vetettek véget, amelyek fönntarthatóságának szerves részét képezte az állami propagandagépezet tevékenysége. Az új politikai rendszerek nagy tudatossággal alkalmazták az új eszközök kínálta lehetőségeket.

A XX. század utolsó évtizedeire Európa csaknem minden országa demokratizálódott. A közép-európai országok számára e merőben újszerű államberendezkedési alakzat új távlatot adott többek között a sajtószabadság kérdésének is. A nyugati országok szerves fejlődésével ellentétben a hirtelen átállás nem biztosította a gyakorlatban is egyértelműen a sajtó felszabadulását, és az állami nyomásgyakorlás a sajtóra e területeken az ezredforduló előtt többé-kevésbé valós visszasságokhoz vezetett.

A sajtószabadság két ismérve a cenzúra hiánya, valamint a teljes hozzáférhetőség. E két szemszögből vizsgálva a sajtószabadság három fokozata alakult ki²⁹: szabad sajtó, részben szabad sajtó és nem szabad sajtó.³⁰

A legújabb eszköz, az Internet megjelenése gyökeresen átalakította a sajtó világát: egyfelől, a mobilkommunikációs műszaki berendezések fejlődésével napjainkban már a legtöbb mobiltelefon is alkalmas a világháló böngészésére, és ezáltal – a fiatalok körében – az elsőszámú eszközzé tudott előlépni. Szintén új és meghatározó jelenség, hogy a világháló terepéül szolgál a polgárok számára a véleménynyilvánításnak és a blogolásnak, és így hatványozottan emelte be a média mindennapjaiba az egyszerű fogyasztókat is, összesmosva a határvonalakat a befogadó polgári társadalom és az újságírás szakemberei között.

A sajtónak a társadalomban betöltött szerepe régen és ma

²⁸ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

²⁹ A Freedom House felmérései alapján

³⁰ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

A média szerepe és lehetőségei nagyban függenek – ahogy azt az előző alfejezet is szemlélteti – az adott államberendezkedéstől, valamint a műszaki fejlettség szintjétől. Noha a sajtó a XVIII. századtól kezdve mindenképpen a negyedik hatalom testének mondható, az, hogy annak éppen melyik tulajdonságait érvényesítette hangsúlyosabban, korfüggő.

A XVIII–XIX. században a sajtó elsődleges szerepe a társadalom tájékoztatása volt. A társadalmi berendezkedés akkori állapotának értelmében a sajtó – mára igen jelentős – szórakoztató szerepe ehhez képest háttérben szorult.

Ezzel párhuzamosan kiemelt eszköze volt az államhatalom igazolásának is; és különösen igaz ez azon országokra, ahol ekkor még nem volt jellemző a népképviselő széleskörű érvényesülése. A sajtó alkalmas volt arra, hogy a közvélemény számára rokonszenves fényben mutassa be az állam tevékenységét: ezáltal azon látszatot keltve, hogy az állami tevékenység egyrészt ellenőrzött, másrészt – ezáltal – némileg számon is kérhető. A valóságban azonban a sajtó szerepe ekkoriban inkább az volt, hogy az állami propaganda korai szárnypróbálgatásainak a terepe legyen, ahol a karhatalom által jóváhagyott véleményekkel szemben ritkán volt mód állást foglalni. Ez a jelenség a XX. századi totalitárius rendszerek kommunikációjában csúcsonyult ki, ahol a sajtó a politikai szocializáció egyik meghatározó eszköze volt: a rendszerhű társadalom kialakulásának kulcskérdése volt a média ellenőrzése és irányítása. Noha ezek a törekvések nemzetközi szinten sikeresnek bizonyultak, a nyugatról beszivárgó médiatartalmak – mint például a rockzene, filmművészeti alkotások... – meglehetősen sikeresen bomlasztották ezeket a berendezkedéseket, elsősorban a fiatalok körében, elvágva a rendszer fenntarthatóságának szempontjából elengedhetetlen ideológiailag hű utánpótlást.

Napjainkra új föladatakkal egészült ki a média társadalmi szerepe, és noha megőrizte az eredeti föladatait is, a hangsúlyok mégis jelentősen eltolódtak. A kereskedelmi sajtó megjelenésével, valamint a demokratikus államok megengedőbb sajtószabályozása által előtérbe kerülhettek az állammal szembeni álláspontok. A médiumok sokszínűsége által egy adott eseményt számtalan alakban lehet bemutatni, amely információhalmazból a fogyasztó válogathat.

A tájékoztató feladat mellett kiemelt szerephez jutott a szórakoztatás. A kereskedelmi csatornák nyereségérdekelt műsor-összeállítás a fogyasztói igények kielégítését tekinti a céljának. Durkheim öröksége időszerűbb, mint valaha: a kereskedelmi média olyan tabukat számolt föl és mutatott be, mint amilyenek a nemiség, az erőszak, vagy a kukkolás. A sajtótartalmak – és így, mint a mai napig legjobban fogyasztott eszköz, különösen a televízió

tartalmai – kiszolgálják a társadalom elfojtott igényeit, és a mérnöki pontossággal megtervezett műsorok a társadalmi rítus virágkorát hozták el.

Lényeges, elsősorban az Internethez tapadó új szerep a Web 2.0 jelensége is. Ez egy változás a világháló berendezkedésében, amely az elmúlt közel tíz évben tapasztalható, és amelynek nyomán elterjedtek a közösségi lapok, a videómegosztók, valamint a közösen szerkeszthető világhálós adatbázisok. A korábbi, egyirányú Internet-modell helyébe, ahol a főlhaználónak sem a tartalom szerkesztésére, sem pedig a többi főlhaználóval kibontakozó kommunikációra nem volt lehetősége. A változás révén a sajtó új, egyfajta közösségszervező szereppel gazdagodott.

Kiemelt terepe lett továbbá a sajtó a népszerűsítő tevékenységeknek is. A kortárs média azonban nem csupán az állami arculattervezés, de a gazdasági reklámozás terepévé is vált. Az e köré szerveződő piackutató és népszerűsítő szakemberek a gazdasági és a közélet számára új dimenziót adtak: a lélektan, a társadalomtudomány, és a kommunikációelmélet tudományterületeinek fejlődése olyan – a reklámszakmában alkalmazható – befolyásoló módszerek kialakulását eredményezték, amelyek nyomán gyökeresen átalakult a termék-, valamint az arculatnépszerűsítés.

A média működésmódja

A sajtó működését, és hatékonyságának a titkát egyaránt kutatja a lélektan, a társadalomtudomány, a kommunikációelmélet, és számos további jelentős tudományterület. Az alábbi alfejezetben a sajtó működésmódját Edward L. Bernays, a népszerűsítés atyjának értelmezésén keresztül mutatjuk be. Noha előtte már többen is kapargatták a tudományterület főlshínét – mint például Ivy Lee –, Bernays volt az, aki tudományos magasságokba emelte a fogyasztói befolyásolhatóság kutatását, és egységbe foglalta a kor ismereteit. *Propaganda* című művében a társadalom befolyásolásának módjaira hívja föl a figyelmet, szemléletes korabéli példákön bemutatva, hogy milyen befolyásolható is az ember valójában. Rámutat, hogy amint a nyereségérdekelt gazdasági vállalkozások, úgy a közélet is rendszeresen befolyásolási módszerekkel él annak érdekében, hogy a céljait elérje. A „láthatatlan kormány” – ahogyan ő nevezi – az embereket megcélzó rejtett közéleti üzenet, amely erősen befolyásolja a közéleti gondolkodásukat és a jövőbeli döntéseinket, és ennek a leghatékonyabb végrehajtó eszköze maga a propaganda („Propaganda is the executive arm of the invisible government.”). A művének hatodik fejezetében részletezi a közélet és a

propaganda viszonyát, ahol hosszú oldalakon át magyarázza az általa fölismert közéleti befolyásolási módszereket, majd megfogalmazza a fejezet fő tételmondatát, amely szerint a politikusok nem kényszerülnek a köz szolgálivá válni, amennyiben képesek a szavazók fejébe a saját gondolataikat ültetni. („It is not necessary for the politician to be the slave of the public's group prejudices, if he can learn how to mold the mind of the voters in conformity with his own ideas of public welfare and public service.”). Bernays nem a politikusoknak és a tőkéseknek kívánt útmutatót írni arról, hogy miként zsákmányolhatják ki az embereket, éppen ellenkezőleg: úgy hitte, a megfigyeléseinek közzétételével fölnyithatja az emberek szemét. A fölfedezései nem csupán az amerikai gazdaságot újították meg, de a közéletet is. A politikusok választási kampányai tudatossá váltak, a közleményeik megszerkesztetté; szóról szóra, taglejtésről taglejtésre megtervezték a nyilvánosság előtt töltött minden másodpercüket. Jelentősen megváltoztatta a zeneipart és a filmipart is, amelyek talán a legnagyobb hatást gyakorolták – és gyakorolják manapság is – az átlagemberekre, ugyanis a szórakoztatás területén különösen hatékonynak bizonyult a népszerűsítés módszere a célközönség megszólítására, valamint a *Propagandában* részletezett „eldivatosítási” módszer is, melynek során egy egyébként mellőzött termék vagy szolgáltatás sikertermékké alakul a marketingnek köszönhetően.³¹

A sajtó társadalmi felelőssége

A sajtó a kiemelt társadalmi szerepének, valamint a hatékonyságának következtében hatalmas felelősséggel rendelkezik a társadalom felé. A médiatartalmak társadalomra gyakorolt jelentős hatását szeretnénk szemléltetni három, az Amerikai Egyesült Államok történelmét meghatározó közéleti eseményre, amelyek alakulásában a sajtónak kiemelt jelentősége volt.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az Egyesült Államok sajtópolitikája számos garanciával biztosította a szólás, valamint a médiumok szabadságát. Már az 1791-es első alkotmánymódosítás (Bill of Rights) első rendelkezése szól az ügyben, jelezve annak jelentőségét az amerikai közgondolkodásban. A szöveg így szól: *Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging*

³¹ BENKHARD Ágost Miklós, *A Kádár-korszak politikai szocializációjának vizsgálata a tömegkommunikáció ágensének aspektusából*. Budapest, 2011.

*the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.*³²

Ez az alapvető eszme az évek során számos kérdést vetett fel, s különböző értelmezéseknek adott teret: vajon az alkotmány kizárólag a föderális szintet szabályozza (amikor a Kongresszus beavatkozásának tilalmát fogalmazza meg), vagy a tagállamira is vonatkozik? A szólásszabadságból kifolyólag minden médiatartalmat tűrni kell, még akkor is, ha egyéb alkotmányos értékeket – mint például az emberi méltóság – sértenek? Mi a helyzet a közszereplők ábrázolásával? Utóbbi kérdésre a New York Times kontra Sullivan perben hozott ítélet (1964) számított precedensnek. A New York Times által lehozott fizetett hirdetésben az Alabama állam béli Montgomery városában történő rendőri brutalitásról beszámoló írást egy helyi – akkorra már nyugalmazott – rendőrtiszt támadta meg, amiért az valótlanságokat, illetve túlzásokat tartalmazott. Noha az alabamai legfelsőbb bíróság Sullivan javára döntött, a New York Times fellebbezett, s föderális szinten a lap kerekedett felül. Az ítélet értelmében az első (valamint a tizennegyedik) alkotmánykiegészítésre hivatkozva nem perelhető egy médium egy közszereplő által még akkor sem, ha az valótlan­ságot állít róla, kizárólag abban az esetben, ha ez szándékosan történt.³³ Az ítélet egyrészt valóban a sajtó szabadságát építi, amennyiben annak nem kell tartania még a befolyásos politikusoktól sem, másrészt a felelősségre vonhatóság hiánya az öncenzúra hiányát is eredményezi.

A sajtó hatalmának talán legszemléletesebb megnyilvánulása a Watergate-botrányt követő beszélgetéssorozat hatása, amelyben David Frost újságíró beszélgetett Richard Nixon elnökkel az ügy kapcsán. A televíziós közvetítés, valamint a bírósági tárgyalás előrehaladása egyaránt Nixon ellen hangolta a közvéleményt, amely végül – az Egyesült Államok történelmében egyedülálló módon – az elnök lemondását eredményezte. Hasonlóan meghatározó szerephez jutott a sajtó a Clinton–Lewinsky botrány kapcsán. Bill Clinton nyilatkozata, miszerint nem volt nemi kapcsolata a gyakornokkal, hatalmas visszhangot kavart, miután kiderült ennek az ellenkezője³⁴.

Az eset az egész demokrata pártot kellemetlenül érintette, és föltehetően szerepet játszott a 2000-es választások eredményében is, amennyiben kedvezőtlen fényt vetett a demokratákra a távozó elnök afférja. A Bush és Gore közötti igen szoros – és a számos fölmerülő kérdést (elsősorban Florida körül) végül egy legfelsőbb bírósági határozattal eldöntő – választások körüli botrány nyomán a győztesként kikerülő Bush elnök legitimációja

³² *Bill of Rights, 1st Amendment* – eredeti nyelvű forrás

³³ SZÉKELY LÁSZLÓ, *Magyar sajtó- és médiajog*. Budapest, 2007

³⁴ Abban az értelemben igazat mondott az elnök – elkerülve ezzel a jogi felelősségre vonást –, hogy „csupán” orális kapcsolata volt a gyakornokkal, mely értelmezése szerint nem merítette ki a szexuális kapcsolat fogalmát.

megkérdőjelezhetővé vált, amennyiben sokan választási csalásra gyanakodtak. Bush volt az egyetlen amerikai elnök, akinek a beiktatása napján ünneplő tömeg helyett tüntetők gyülekeztek az elnöki limuzin köré.

Az előzőekben bemutatott három példa a gyakorlati mivoltában szemlélteti azt, amiről eddig elméletben értekezett a dolgozat: ama társadalmi erő, amely a negyedik hatalomban rejlik, olyan hatalmi lehetőség, amellyel még az államnak is számolnia kell, és nemcsak a társadalomnak. Ezen óriási befolyásból következik a hatalmas felelősség, amelynek nyomán számtalanszor vetődnek föl a sajtó szabályozásának erkölcsi kérdései.

A demokratikus médiapolitika feladata tehát, hogy – a jogállamisággal összhangban, és a sajtó- és szólásszabadság tiszteletben tartása mellett – olyan szabályozásokat hozzon, amelyek némileg „kordában tartják” a sajtót. Ez természetesen nem könnyű feladat – különösen az Internet szabályozásának ügyében –, és a szabályok meghozatalakor az alábbi szempontoknak kell érvényesülniük:³⁵

- a sajtószabadság általános biztosítása;
- a társadalmi érdekek egyeztetése a sajtó működésében (közéleti, fogyasztói, tulajdonosi és szakmai);
- a jogsértések megakadályozása;
- és a technológiai nehézségek kezelése.

A média kortárs szabályozásának gyakorlati nehézségei

A szilárd elméleti meggyőződések ellenére a sajtószabályozás gyakorlati vonatkozása igen viaszos, és a közélet által sűrűn átszőtt. A kortárs közéleti rendszerek az alábbiakkal igyekeznek a befolyásukat, valamint a megjelenésüket ellenőrizni, gyakran az elvártak rovására:³⁶

- A rendkívüli eszközök alatt egyrészt a médiatartalmak előzetes befolyásolását értjük (hivatalos vagy nem hivatalos úton), másrészt pedig a kiadás utáni cenzúrát (akár a médium fölszámolását is).
- A fegyveres titoktartás kiterjed az államérdekből vagy biztonsági okokból szabályozott médiatartalmakra.

³⁵ Lásd BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.

³⁶ KEANE John, *Média és demokrácia*. Budapest, 1999.

- A politikai hazudozás a kortárs demokráciák sajnálatosan szerves része. John Kease-sel ellentétben az én véleményem szerint ez nem azonos a népszerűsítő tevékenységgel: míg a népszerűsítés az értékek hangsúlyozásának és a hátrányok elkendőzésének módszere, amely elsősorban egyfajta arculatjavító tevékenység eszköze, addig a hazugság megalapozatlan és igaztalan állítások halmaza.
- Az állami reklám az állami népszerűsítő tevékenység egyik legjelentősebb fajtája, és ezzel kizárólag azon esetben van gond, amennyiben az állam erőteljes ráhatással (befolyásolás vagy anyagi juttatások) megvesztegeti a sajtót.
- A korporatizmus esetén a társadalmi szempontból jelentős döntések egy részét különböző társadalmi csoportok és az állam között létrejött alkuk révén döntenek el.

A közélet sajtórongáló tevékenységével szembeni polgári ellenőrzés igen erős visszatartó erőt jelenthet. Emellett említést kell tennünk a törvényi szabályozás nehézségeiről is: mivel a média mindenki életére hatással lévő jelenség, a társadalmi ellenőrzés nagyon erős a jogi úton szabályozások esetén is. Elég visszagondolni hazánkra, a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény kapcsán, vagy akár az amerikai Internet-szabályozási kísérletek (például a SOPA, azaz a Stop Online Piracy Act) során tapasztalt jelentős polgári összefogásra és föllépésre.

A harmadik dimenzió a szakértők irányából fölmerülő szabályozáserkölcsei nehézségeket veti föl. A sajtószabályozás ugyanis – a legalapvetőbb elveket leszámítva – igen sok elméleti nehézséget fölvető feladat. Ennek szemléltetésére az előző példában bemutatott világháló-szabályozás kérdését kívánatos fölvetni. A világháló igen különleges eszköz többek között ama szempontból is, hogy bár az országhatárokon túlnyúlik, attól még nem egységesen szabályozott. Noha a legtöbb demokratikus ország egyes kérdésekben – mint például a kalózkodás visszaszorításában – egyetért, azok kivitelezésére nincsen egységes elképzelés.

IV. Fejezet: Összegző gondolatok

„Az óriásgép – noha először ama korszakban jött létre, amikor a munkaeszközöket és a fegyvereket rézből kezdték készíteni – önálló fölfedezés volt: a szertartás ősi rendszerében az ember gépiesítése jóval megelőzte a munkaeszközök gépiesítését.” Lewis Mumford³⁷

A dolgozat első fejezetében fölállított, valamint a második és a harmadik fejezetében részleteiben is bemutatott hipotézis a negyedik hatalom tágabb értelmezhetőségéről, történeti vonatkozásairól, valamint a működéséről e negyedik hatalom hatványozott társadalomalakító erejére kívánt rámutatni.

Lewis Mumford fönti idézetének tükrében a negyedik fejezet arra vállalkozik, hogy fölvesse annak kérdését, hogy milyen következményekkel járhat a tömegkommunikáció ilyen rohamos léptekben zajló terjedése, s ennek nyomán a jog számára milyen eszközök adottak szabályozására. Durkheimhez hasonlóan Mumford is kiemelt szerepet tulajdonít a rítus és a misztikum társadalmi működésének. Mumford a társadalmi rítusokat egészen sajátos szemszögből vizsgálja: azokat a társadalmi gépezet kenőanyagának tekinti, amennyiben annak égisze alatt az individuum végleg betagozódik a társadalmi rendbe, s kiszolgálja a karhatalmat.³⁸

Mumford nézőpontja egészen újszerű kérdéseket vet föl: Míg Durkheim a társadalmi rítusokat – mint a társadalom szükségletéből fakadókat – a társadalom által alkotott jelenségnek tekinti, addig Mumford értelmezésében a rítus nem a társadalomból ered, hanem a társadalmi rend fönntarthatóságát szolgálja, és föltételez egy kultikus vezető személyt vagy réteget. Míg Durkheim szerint a társadalom maga „faragja ki a totemjeit”, addig Mumford értelmezésében a készen kapott eszmerendszert fogadja, vagy veti el.

Mumford megközelítésének tükrében érdemes megvizsgálni a negyedik hatalom kortárs berendezkedését, ama szempontból, hogy az inkább Durkheim gondolatainak

³⁷ MUMFORD Lewis, *A gép mítosza* (ford. CSILLAG Veronika – LUKIN Gábor). Budapest, 2000.

³⁸ MUMFORD Lewis, *A gép mítosza* (ford. CSILLAG Veronika – LUKIN Gábor). Budapest, 2000.

megfelelően a társadalomból táplálkozik, vagy éppen ellenkezőleg, ez alakítja a társadalmat? Nyilvánvalóan e két lehetőség nem kizárólagos, a hangsúly azonban meghatározó.

A dolgozatban bemutatott elméletek és tények alapján valahol Durkheim és Mumford között kell keresni a választ: A negyedik hatalom, noha a társadalom szervesen befolyásolja, alapvetően független attól. Ahogy a vallás, úgy a média is egy olyan összetett és hatalmas társadalmi jelenséggé duzzadt, amely meghaladja az ember azon képességét, hogy teljesen szabályozhassa azt. Már a televízió, de különösen az Internet megjelenésével a sajtó a mindennapok szerves alkotóelemévé lett, amelynek sajátos szabályai és folyamatai vannak. Ahogy Adam Smith a közgazdaság vonatkozásában egyfajta láthatatlan kézzől beszél, a piac olyan belső szabályairól, amelyek az emberi beavatkozás nélkül is működtetik azt; úgy értelmezhető mindez a kortárs sajtóra is: noha egyfajta emberi tevékenységként kezdte, mára már túlnőtt rajta, és valamiféle elvont és önálló jelenséggé lett. Fölmerül a kérdés, hogy ilyen körülmények között lehetséges-e egyáltalán – a számos törekvés ellenére – a sajtó érdemi szabályozása, vagy nem? Annak érdekében, hogy erre választ adhassunk, szemügyre kell venni a kortárs médiajogot.

A médiajognak nevezhető joganyag belső összefüggése meglehetősen laza, nem rendelkezik feszes logikai szerkezettel, alapvető jogintézményei szorosan illeszkednek a különböző klasszikus jogágak rendszerébe.³⁹ Ennek megfelelően tehát minden jelentősebb jogterületből táplálkozik, így nem minősül önálló jogágnak, hanem egyfajta elvont, relatív jogterület inkább. A sajtó szabályozása alapvetően két dimenzióból tevődik össze: egyrészt direkt szabályokból, melyek konkrétan a média alapvető kérdéseit hivatottak rendezni (ilyen például hazánkban a 2010. évi CLXXXV. törvény), másrészt olyan joganyagokból, melyek indirekt módon hatnak rá (ilyen az Alaptörvény, valamint a Polgári Törvénykönyv).⁴⁰

A sajtó legalapvetőbb garanciái az alkotmányos alapelvekből eredeztethetők. Hazánkban az Alaptörvény IX. cikke rendelkezik erről:

- (1) *Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához.*
- (2) *Magyarország elismeri és védi a sajtó szabadságát és sokszínűségét, biztosítja a demokratikus közvélemény kialakulásához szükséges szabad tájékoztatás feltételeit.*
- (3) *A sajtószabadságra, valamint a médiaszolgáltatások, a sajtótermékek és a hírközlési piac felügyeletét ellátó szervre vonatkozó részletes szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.*⁴¹

³⁹ SZÉKELY LÁSZLÓ, *Magyar sajtó- és médiajog*. Budapest, 2007

⁴⁰ SARKADY ILDIKÓ, *Médiaügyi íráskok*. Budapest, 2005

⁴¹ *Magyarország Alaptörvénye*

Az Alaptörvényben megfogalmazott alapvető jogosultságok és szabadságok teljes mértékben kielégítik a modern demokratikus országokkal szemben támasztott követelményeket, mivel egyaránt deklarálja a sajtó szabadságának és függetlenségének, valamint a szabad véleménynyilvánításnak a fontosságát.

Ahogy a dolgozatban már szemügyre vehetők voltak a médiafejlődés társadalmilag relevánsabb szakaszai, úgy érdemes a konkrét jogi szabályozástörténet jelentősebb állomásaira is gyors pillantást vetni. Az érett középkor éveiben a római katolikus egyház Indexe (1559) határozta meg a médiatartalmakat, de e mellett fokozatosan – a hivatalnoki apparátus kiépülésével párhuzamosan – kialakult az állami cenzúra intézménye is. A polgárság megerősödésével először Angliában fogalmazódtak meg azok az alapelvek, melyeket aztán első ízben 1776-ban, az Egyesült Államokban deklaráltak alkotmányos szinten is.⁴² A XX. században ez a folyamat egységesült, és betetőzött, s mind Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata⁴³, mind pedig a Polgári és Politikai jogok Egyezségokmánya⁴⁴ alapvető, alkotmányos emberi alapjogként ismerte el a szólás, valamint a vélemény szabadságát.⁴⁵ Az, hogy a sajtó ilyen magas szintű alapjogi garanciát kapott meghatározta viszonyát az összes többi jogággal, s jelentős jogi féket biztosított az állami szabályozással szemben is.

Noha a polgári jog alapvetően a vagyoni viszonyok rendezésére koncentrál, ezen felül azonban nagy hatást gyakorolt a médiajog fejlődésére is, elsősorban a személyiségi jogok védelmén keresztül (mivel a polgári jog egésze jelentősen hat a média működésére, amennyiben a média szereplői a kereskedelmi média térnyerésével nagyrészt gazdasági szereplőkké is váltak). Személyiségi jogoknak nevezzük az emberek és jogi személyek azon jogait, mely a nem vagyoni értelemben vett háborítatlanságot a közfelfogáshoz igazodva a

⁴² SZÉKELY LÁSZLÓ, *Magyar sajtó- és médiajog*. Budapest, 2007

⁴³ EMBERI JOGOK EGYETEMES NYILATKOZATA, 19. CIKK: „Minden személynek joga van a vélemény és a kifejezés szabadságához, amely magában foglalja azt a jogot, hogy véleménye miatt ne szenvedjen zaklatást és hogy határookra való tekintet nélkül kutathasson, átvihessen és terjeszthessen híreket és eszméket bármilyen kifejezési módon.”

⁴⁴ POLGÁRI ÉS POLITIKAI JOGOK EGYEZSÉGOKMÁNYA, 19. CIKK:

1. Nézetei miatt senki sem zaklatható.
2. Mindenkinnek joga van a szabad véleménynyilvánításra; ez a jog magában foglalja mindenfajta adat és gondolat határookra való tekintet nélküli - szóban, írásban, nyomtatásban, művészi formában vagy bármilyen más tetszése szerinti módon történő - keresésének, megismerésének és terjesztésének a szabadságát is.
3. Az e cikk 2. bekezdésében meghatározott jogok gyakorlása különleges kötelezettségekkel és felelősséggel jár. Ennélfogva az bizonyos korlátozásoknak vethető alá, ezek azonban csak olyanok lehetnek, amelyeket a törvény kifejezetten megállapít és amelyek
 - a. mások jogainak vagy jó hírnevének tiszteletben tartása, illetőleg
 - b. az állambiztonság vagy a közrend, a közegészség vagy a közérkölcsek védelme érdekében szükségesek.

⁴⁵ SZÉKELY LÁSZLÓ, *Magyar sajtó- és médiajog*. Budapest, 2007

konvenciók által szükségtelennek minősített illetéktelen beavatkozások ellen adnak garanciát.⁴⁶

Az alapvető szabályozási konstrukciók vizsgálata után szót kell ejteni az Európai Unió médiapolitikájáról, hiszen annak irányelvei nem csak nemzetközi, de hazai viszonylatokban is meghatározóak. Már a Római Szerződés lefektette azokat az alapokat⁴⁷ - annak ellenére, hogy nem rendelkezett külön a médiapolitikáról -, melyek nyomán a Maastrichti szerződés 151. cikkje (a kultúráról) már konkrétan hivatkozik az audiovizuális szektorra, csakúgy, mint később az Amszterdami, valamint Nizzai szerződés is. Az első irányelv, mely figyelmét kizárólagosan a médiaszabályozásnak szentelte az 1989. évi *A határok nélküli televíziózásról szóló* irányelv volt. Ez egyrészt igyekezett a tagállamok médiaszabályozását összehangolni (reklámpolitika, kiskorúak védelme, jelentős eseményekről beszámoló műsorok elérhetővé tétele...) valamint – ennek köszönhetően - biztosítani azt, hogy az Unión belül a műsorok szabadon áramolhassanak a piac szabályai szerint, és igyekszik támogatni az európai műsorokat a külföldiekkel szemben. Az irányelvet 2007 óta az *Audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló* irányelv váltotta fel, melyet az előző aktualizálásának nyomán hoztak létre, alkalmazkodva az új technológiai valamint médiapiaci trendek alakulásához az alapvető médiaszabályozási trendek figyelembe vétele mellett, és kiemelt figyelmet fordítani új morális problémák felé (gyermekvédelem, gyűlölet visszaszorítása, pluralizmus garanciái...)⁴⁸.

A globalizáció, valamint a nemzetközi piacok megnyílása új etikai nehézségeket vetett fel: az erőteljes liberalizálódás nyomán felvetődött a kérdés, vajon a média megtartja-e eredeti tájékoztató funkcióit is, vagy kizárólag a tömegigények kielégítésének szenteli magát. Mivel a demokratikus berendezkedésekben a sajtószabadság korlátozása már nem lehet opció (részben az egyén tájékozódáshoz és véleménynyilvánításhoz való joga miatt sem), az új médiapolitikai trend a független közszolgálati médiumok támogatását célozta meg a bulvárosodott tömegmédia elleni harcban.⁴⁹ Ezzel a gondolattal vissza is

⁴⁶ SZÉKELY LÁSZLÓ, *Magyar sajtó- és médiajog*. Budapest, 2007

⁴⁷ A RÓMAI SZERZŐDÉS a médiajog szempontjából releváns szakaszai (Az Európai Parlament honlapja nyomán):

- 23., 25., 28–29. cikk (az áruk szabad mozgása),
- 39–55. cikk (a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgása),
- 81–89. cikk (versenypolitika),
- 95. cikk (műszaki harmonizáció, ideértve a fejlett televíziós szolgáltatásokat),
- 149. cikk (oktatás), 150. cikk (szakképzés), 151. cikk (kultúra), 157. cikk (ipar).

⁴⁸ KOLTAY ANDRÁS, *Pillantás az európai médiajog 20. évére*. Budapest, 2010

⁴⁹ BAJOMI-LÁZÁR PÉTER – VACLAV STETKA – SÜKÖSD MIKLÓS, *Közszolgálati televíziózás az Európai Unióban*. Budapest, 2010

kanyarodtunk a sajtót körülengő alapvető kérdésekhez: vajon a média mely funkciói a fontosabbak? Vajon inkább az államé, vagy inkább a társadalomé?

Ahogy azt a dolgozat szemléltetni kívánta, a média működése, berendezkedése, hatalmi pozíciója összetett és bonyolult jelenségek, s ennek megfelelően szabályozására sincsenek egyértelmű alternatívák, ráadásul a technológiai változások nyomán a médiastruktúrák – akár az elmúlt tíz évet például véve – olyan rohamos ütemben változnak, melynek mértéke a jogalkotás szempontjából már-már követhetetlen. További nehézségekhez vezet az is, hogy a média szabályozásánál egyre világosabban látszik, hogy annak alapvető kérdéseivel kizárólag szupranacionális méretekben érdemes foglalkozni, de ilyen összehangolt szabályozásra eddig legfeljebb csak kontinentális szinten akad példa.

A dolgozat ennek megfelelően azért tett kísérletet a média helyzetének társadalom- és államelméleti aspektusainak vizsgálatára, valamint értelmezésére, s azon a filozófiai gondolatok egy részének bemutatására, melyek ezek megértését és megmagyarázását tűzték zászlajukra, hogy kihangsúlyozza ennek a kérdésnek a tagadhatatlan jelentőségét a társadalmon belül. Ezen felül az egyházzal való párhuzamba állítása rávilágít arra, milyen kiemelt fontosságú terület ez az egyéni individuum szintjén is, s hatja át a mindennapokat a kiemelt közéleti funkciókon felül. A negyedik hatalom a társadalom legbelső folyamataiból fakad, s hat azokra, így ennek nyomán feltétlenül kiemelt figyelmet kell, hogy kapjon.

Fölhasznált szakirodalom

- BAJOMI-LÁZÁR Péter: *A politikai propagandától a politikai marketingig*. Médiakutató, Budapest, 2009
- BAJOMI-LÁZÁR Péter – Vaclav STETKA – SÜKÖSD Miklós, *Közzolgálati televíziózás az Európai Unióban*. Médiakutató, Budapest, 2010.
- BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Magyar Virtuális Enciklopédia*. In http://www.enc.hu/1enciklopedia/mindennapi/negyedik_hatalom.htm.
- BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és politika*. Budapest, 2010.
- BENKHard Ágost, *A Kádár-korszak politikai szocializációjának vizsgálata a tömegkommunikáció ágensének aspektusából*. Budapest, 2011. (Kézirat)
- BERNAYS Edward L., *Propaganda*. New York, 1928.
- BIBÓ ISTVÁN, *A hatalmi ágak elválasztása egykor és ma*. 1947
- CSÁSZI Lajos, *A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média*. Szociológiai Szemle 2001/2. 3–15.
- DURKHEIM Émile, *A vallási élet elemi formái*. Budapest, 2002.
- FUKUYAMA Francis, *The End of History and the Last Man*. New York, 1992.
- FUKUYAMA Francis, *A történelem vége és az utolsó ember* (ford. SOMOGYI Pál László). Budapest, 1992.
- GEFFRÉ Claude, *A kereszténység, az iszlám, és a modern kor kihívásai* (ford. VARGA Judit). Mérleg, Budapest, 2004
- HABERMAS Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1993.
- HUNTINGTON Samuel P., *The Clash of Civilizations?*. Foreign Affairs, New York, 1993.
- HUNTINGTON Samuel P., *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (ford. PUSZTA Dóra, GÁZSITY Mila és GECSÉNYI Györgyi). Budapest, 1998.
- KEANE John, *Média és demokrácia*. Budapest, 1999.
- KOLTAY András: *Pillantás az európai médiajog 20 évére*. Infokommunikáció és jog, Budapest, 2010.
- MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS IRODÁJA – A MAGYAR KATOLIKUS ÚJSÁGÍRÓK SZÖVETSÉGE, *Egyházi megnyilatkozások a médiáról.*, Budapest, 1997.
- MUMFORD Lewis, *A gép mítosza* (ford. CSILLAG Veronika – LUKIN Gábor). Budapest, 2000.
- SZÉKELY László, *Magyar sajtó és médiajog*. Budapest, 2007.
- SARKADY Ildikó, *Médiajogi írások*. Budapest, 2005.

ÖKOMENIKUS TANULMÁNYI KÖZPONT, *Média és etika a bibliai üzenet fényében*. Ökumenikus
Tanulmányi Füzetek 14. Budapest, 1996.

Fölhasznált joganyagok

ALAPTÖRVÉNY (2011. április 25.)

A HATÁROK NÉLKÜLI TELEVÍZIÓZÁSRÓL SZÓLÓ IRÁNYELV (89/522/EGK)

AUDIOVIZUÁLIS MÉDIASZOLGÁLTATÁSOKRÓL SZÓLÓ IRÁNYELV (2010/13/EU)

BILL OF RIGHTS (1789)

EMBERI JOGOK EGYETEMES NYILATKOZATA (1948)

POLGÁRI ÉS POLITIKAI JOGOK EGYEZSÉGOKMÁNYA (1966)

